

Περίληψη:

Στη συγκεκριμένη μελέτη διερευνώνται οι λόγοι και οι μορφές της λογοτεχνικής αναπαράστασης του θανάτου κατά κύριο λόγο στην παιδική λογοτεχνία και ειδικότερα στην ελληνική παιδική λογοτεχνία. Στην πρώτη ενότητα ωστόσο, επιχειρείται μια σύντομη και γενική ιστορική σκιαγράφηση των τρόπων λογοτεχνικής αναπαράστασης του θανάτου ανά τους αιώνες. Στη συνέχεια, ερμηνεύεται η σκληρή θεματική αναγνωσμάτων που απευθύνονταν σε παιδιά κατά το διάστημα από τον 17ο έως τον 19ο αι, αλλά και ο εξοβελισμός από την παιδική λογοτεχνία της θεματικής του θανάτου κατά το διάστημα 1920-1970, καθώς και η διαφορετική αντιμετώπιση της ίδιας θεματικής στις δεκαετίες μετά το 1975. Τέλος, στην τρίτη και μεγαλύτερη ενότητα, αφού επισημαίνεται πότε γίνεται η πρώτη εμφάνιση της θεματικής του θανάτου σε ελληνικά παιδικά αφηγήματα, επιχειρείται η παρουσίαση των διαφορετικών εκδοχών του θέματος του θανάτου στη νεοελληνική παιδική λογοτεχνία. Παράλληλα, ερευνώνται η ποικιλομορφία των ατόμων που πεθαίνουν, η αναγνωστική ανταπόκριση σε αφηγήματα όπου κυριαρχεί το θέμα του θανάτου και η σχέση που μπορεί να έχει η θεματική του θανάτου με συγκεκριμένα είδη της παιδικής λογοτεχνίας.

Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία

Έφη Πέτκου

I. Η θεματική του θανάτου στην παιδική λογοτεχνία

Η θέση που κατέχει η θεματική του θανάτου στη λογοτεχνία θεωρείται αδιαμφισβήτητη. Εξάλλου, η λογοτεχνική αναπαράσταση του θανάτου συνιστά έναν τρόπο αντιμετώπισης της ανθρώπινης θνησιμότητας¹ και, παρά τον επίμονο αγώνα του ανθρώπου για άρνηση του θανάτου, η λογοτεχνία εκφράζει ποικιλοτρόπως την ανθρώπινη αγωνία για την κατανόηση του θανάτου και των επιπτώσεών του. Και όπως πολύ εύστοχα υποστηρίζει ο Stewart Garret (Garret, 1993: 51), κάθε αναπαράσταση του θανάτου, μολονότι φαίνεται πως είναι αδύνατη, ταυτόχρονα αποδεικνύεται απολύτως αναγκαία.

Οι τρόποι αναπαράστασης του θανάτου στη λογοτεχνία παρουσιάζουν φυσικά ποικιλομορφία, ανάλογα με τις πολιτισμικές αξίες κάθε εποχής. Έτσι, ο θάνατος άλλοτε προβάλλεται ως φυσιολογικό γεγονός της ανθρώπινης ζωής ή ως αυτοκτονία και άλλοτε ως ηρωικό επίτευγμα με ιδιαίτερη έμφαση στα αγαθά της μεταθανάτιας ζωής ή ως τιμωρία και απονομή της θείας δικαιοσύνης. Σε ορισμένες περιπτώσεις προσδίδονται στη θεματική του θανάτου ακόμη και ερωτικές διαστάσεις, που επιφέρουν έντονη συναισθηματική φόρτιση (Wheeler, 1990). Επιπλέον, ο θάνατος, ο οποίος δεδομένης της ανθρώπινης θνησιμότητας επέρχεται αναπόφευκτα με την παρέλευση του χρόνου, παρουσιάζεται σε πολλά λογοτεχνικά κείμενα στον αντίποδα της αγάπης και κάθε μορφής δημιουργικής έκφρασης, που συνήθως επιστρατεύονται στην πάλη του ανθρώπου ενάντια στη φθορά του χρόνου. Και φυσικά το λογοτεχνικό θέμα ενός βίαιου, απάνθρωπου, και συχνά ακατανόητου θανάτου στη διάρκεια πολέμων συχνά επιτρέπει την έκφραση ανθρωπιστικών και φιλειρηνικών αξιών².

Η θεματική του θανάτου δεν απουσιάζει και από τα δείγματα της παιδικής λογοτεχνίας και κυρίως της εφηβικής λογοτεχνίας, που εστιάζει στη διαδικασία ωρίμανσης και εξέλιξης του παιδιού-εφήβου σε ενήλικα³. Στην εφηβική λογοτεχνία ο θάνατος, μαζί με τις ιδιαίτερότητες του φύλου, τη δύναμη των γονέων και γενικότερα των φορέων εξουσίας και των κοινωνικών θεσμών αποτελούν βασικά θέματα, επειδή συμβάλλουν στη συνειδητοποίηση από την πλευρά του εφήβου των ορίων της δύναμής του και της θέσης του στο παιχνίδι δυνάμεων της κοινωνίας (Trites, 2001)⁴.

Μια συνοπτική ιστορική διερεύνηση της θεματικής του θανάτου στην παιδική και εφηβική λογοτεχνία μπορεί πράγματι να αποκαλύψει αξιοπρόσεκτες κοινωνικές συμπεριφορές αναφορικά με τη σχέση των παιδιών με το θάνατο. Η λογοτεχνία που απευθύνεται αποκλειστικά σε παιδιά-αναγνώστες αρχίζει να αναπτύσσεται, όπως είναι γνωστό, από τα μέσα του 17ου αιώνα. Και είναι ίσως αξιοσημείωτο το γεγονός πως η πρώιμη λογοτεχνική παραγωγή με κύριο αποδέκτη τα παιδιά παρουσιάζει μιαν ασυνήθιστα σκληρή θεματική (Tatar, 1992). Τα περισσότερα από τα λογοτεχνικά αυτά κείμενα, εξάλλου, στόχευαν στον εκφοβισμό των παιδιών, προκειμένου να εναρμονιστεί στο εξής η συμπεριφορά τους με τους κανόνες που έθεταν οι γονείς.

Στη διάρκεια του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, η προστασία των παιδιών από την έκθεση στη βία δεν κρινόταν απαραίτητη, καθώς η ίδια η ζωή ήταν σκληρή και πολλά παιδιά πέθαιναν νήπια ή λίγο πριν την ενηλικίωσή τους. Η παρουσία της βίας και του θανάτου σε παιδικές ιστορίες του 18ου αιώνα μπορούν ασφαλώς να ερμηνευτούν, αν λάβουμε υπόψη μας την υψηλή παιδική θνησιμότητα, καθώς και πολλά περιστατικά εγκατάλειψης παιδιών ή ακόμη τις πολλαπλές δημόσιες εκτελέσεις εγκληματιών, τις οποίες παρακολουθούσαν ακόμη και μικρά παιδιά.

Η ανάγκη εξοκείωσης των παιδιών της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου με τον θάνατο γίνεται αντιληπτή και από το μη ευτυχές τέλος σε διάφορα παραμύθια, όπως στη Μικρή Γοργόνα (1846) του Hans Christian Andersen ή στον Γαλαζογέννη (1729), καθώς και από την προβολή της βίαιης αλλά δίκαιης τιμωρίας σε άλλα παραμύθια, όπως, για παράδειγμα, στη Σταχτοπούτα (1815) των Wilhelm και Jacob Grimm, όπου η έννοια της τιμωρίας⁵ (της μητριάς και των κακών αδελφών) προβάλλεται εντονότερα απ' ό,τι σε προηγούμενες προφορικές εκδοχές του ίδιου παραμυθιού. Αλλά και στο παραμύθι Χάνσελ και Γκρέτελ (1823) επίσης των αδελφών Grimm τονίζεται το ολέθριο τέλος της κακής μάγισσας, που καίγεται ζωντανή. Και στην πιο πρώιμη

εκδοχή του παραμυθιού Η Κοκκινισκουφίτσα, που γράφτηκε το 1697 από τον Charles Perrault, η κεντρική ηρωίδα και η γιγαία της τρώνονται και οι δύο από τον λύκο και πεθαίνουν.

Η ιδέα προστάσις των παιδιών από την οδύνη της απώλειας δεν προάγεται ούτε κατά τον 19ο αιώνα, οπότε με την εξάπλωση της Βιομηχανικής Επανάστασης πολλά παιδιά αντιμετωπίζουν την ανθυγιεινή εργασία, τη στέρηση και την εξαθλίωση. Έτσι, σε πολλά, κυρίως αγγλόφωνα παιδικά βιβλία βασικό θέμα αποτελεί ο θάνατος της μητέρας ή ενός παιδιού, ο οποίος προβάλλεται ως ένα τραγικό και αναπόφευκτο γεγονός της ζωής. Ενδεικτικά τέτοια παραδείγματα αποτελούν τα ακόλουθα αναγνώσματα: «Old Age and Death» του Edmund Waller, «The Death of Little Nell» του Charles Dickens, «Elegy Written in a Country Churchyard» του Thomas Gray, και «He Giveth His Beloved Sleep» της Elizabeth Barrett Browning. Επίσης, στο βιβλίο της Louisa May Alcott Μικρές Κυρίες (Little Women, 1869) περιγράφεται ο θάνατος της μικρής Beth με τρόπο ασυνήθιστο μέχρι τότε.

Αργότερα ωστόσο, η σύνδεση πολλών παραμυθιών και παιδικών ιστοριών με την ψυχαγωγία, την καλλιέργεια του χιούμορ και την ευαισθητοποίηση ή την ηθική καθοδήγηση των παιδιών είχε ως αποτέλεσμα, τουλάχιστον από τις αρχές του 20ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1970, την απομάκρυνση από την παιδική λογοτεχνία θεμάτων που θα μπορούσαν να ενοχλήσουν τα παιδιά, όπως είναι το θέμα το θανάτου. Έτσι, στο διάστημα αυτό τα γεγονότα θανάτου εξοβελίζονται από κάθε είδους παιδικά αναγνώσματα⁶, ενώ παράλληλα απομακρύνονται και τα θρησκευτικού χαρακτήρα θέματα. Εξαιρεση ίσως αποτελούν τα βιβλία The Dead Bird (1965) και Charlotte's Web (1952 / Το δίχτυ της Καρλότας, 1977) των Margaret Wise Brown και E. B. White αντίστοιχα.

Μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980 παρατηρείται διαφοροποίηση σε ό,τι αφορά στη θεματική των παιδικών βιβλίων. Πιο συγκεκριμένα, στη δεκαετία 1975-1985 διαμορφώνονται νέες ιδεολογικές τάσεις που ξεπερνούν τους ηθικολογισμούς και τις νοσηριακές τυποποιήσεις της προηγούμενης λογοτεχνικής παραγωγής που απευθύνονταν σε παιδιά-αναγνώστες και πλέον γράφονται παιδικά βιβλία με έντονο κοινωνικοπολιτικό προβληματισμό⁷.

Έτσι, κατά το διάστημα 1970-1980, εκτός από τα παιδικά αναγνώσματα στα οποία προβάλλεται ο θάνατος με τη μορφή της δίκαιης τιμωρίας κακεντρεχών ηρώων ή ο μη οριστικός και τελεσιδικός θάνατος παραμυθικών ηρώων, δημοσιεύονται και αρκετά μυθιστορήματα για παιδιά που εστιάζουν από άποψη θεματική στην επώδυνη περίοδο πριν και μετά το θάνατο αγαπημένων προσώπων, προκειμένου να φέρουν τα παιδιά σε επαφή με γεγονότα θανάτου που έχουν ήδη γνωρίσει ή ενδέχεται να βιώσουν. Παράλληλα, κυκλοφορούν και άλλου είδους κείμενα, μη λογοτεχνικά, με το ίδιο θέμα που απευθύνονται επίσης σε παιδιά-αναγνώστες κι έχουν ως στόχο την αποδοχή του θανάτου ως κοινής μοίρας για όλους⁸.

Στην αποτελεσματικότητα που μπορεί να έχει μια τέτοια πρακτική εξοικείωσης του παιδιού-αναγνώστη με εμπειρίες θανάτου συνηγορούν και οι πρόσφατες έρευνες σχετικά με τη βιβλιοθεραπεία⁹. Σύμφωνα με τον Levine (Levine 1999: 145 κ.ε.), τα παιδιά-αναγνώστες μέσα από διαδικασίες ταύτισης με αφηγημένες εμπειρίες των πρωταγωνιστικών χαρακτήρων οδηγούνται σ' ένα είδος συναισθηματικής λύτρωσης και κάθαρσης, καθώς εφαρμόζοντας υποσυνείδητα ό,τι έχουν μάθει από τους αγαπημένους τους ήρωες πετυχαίνουν να καταπολεμήσουν τους φόβους τους, να δώσουν λύσεις σε προσωπικά τους προβλήματα και να αντιμετωπίσουν ποικίλες, συχνά οδυνηρές, καταστάσεις της πραγματικής ζωής.

Στα παιδικά βιβλία του 21ου αι. πλέον απαντούν όλα τα πιθανά θέματα που μπορεί να συνδέονται με εκφυλισμένες ανθρώπινες σχέσεις, βίαια γεγονότα ή θανάτους, καθώς ολοένα και πιο συχνά τα παιδιά έρχονται άμεσα ή έμμεσα αντιμετώπιζονται με μια σειρά τέτοιων εμπειριών, κυρίως λόγω της κυριαρχικής παρουσίας των σύγχρονων μέσων πληροφόρησης στη ζωή τους. Και καθώς ο φόβος του θανάτου εκφράζεται ήδη από την παιδική ηλικία¹⁰, αποτιμάται ως ιδιαίτερα σημαντική η αντιμετώπιση του φόβου αυτού και η συμφιλίωση των παιδιών με την αναπόφευκτη πραγματικότητα του θανάτου¹¹. Την ανάγκη αυτή της αποδοχής του θανάτου από την παιδική ακόμη ηλικία φαίνεται πως εξυπηρετεί και η ενσωμάτωση της θεματικής του θανάτου στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία.

1. Το θέμα της μεταθανάτιας ζωής συνδέεται επίσης με ποικίλες λογοτεχνικές εκδοχές του παράδεισου και της κόλασης. Όπως είναι γνωστό, ιδιαίτερη γοητεία ασκούν σε αρκετούς λογοτέχνες και οι νεκροί που επιστρέφουν στη ζωή με τερατόμορφη όψη. Μέσα από λογοτεχνικά κείμενα με κυρίαρχη τη θεματική αυτή εκφράζεται κυρίως η πολιτισμική ανησυχία για την διατήρηση ξεκάθαρων διαχωριστικών ορίων ανάμεσα στη ζωή και στον θάνατο.

2. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Langer, Lawrence (Langer, 1978), ο θάνατος στη «μοντέρνα» λογοτεχνία, αν και παράλογος ή σπάνιος με δεδομένη τη σύγχρονη επιστημονική πρόοδο και τις σύγχρονες συνθήκες ευζωίας, κάνει σε μεγάλο βαθμό αισθητή την παρουσία του. Και όσο ο θάνατος γίνεται ολοένα και λιγότερο φυσικός κι επομένως ολοένα και περισσότερο ακατανόητος, τόσο εντείνονται οι απόπειρες συμφιλίωσης του ανθρώπου μαζί του.

3. Την εστίαση κυρίως των «μυθιστορημάτων μαθητείας» («Bildungsromane») στη διαδικασία της ενηλικίωσης, δηλαδή της μετάβασης από την παιδική-εφηβική ηλικία στην ενήλικη ζωή επισημαίνει και ο Buckley, Jerome (Buckley, 1974: 22-23). Έχει επίσης παρατηρηθεί πως η ηλικιακή ανάπτυξη και ωρίμανση διαφοροποιείται με κριτήριο το φύλο, καθώς τα κορίτσια οδηγούνται στην ενηλικίωση μέσω εσωτερικών διεργασιών, ενώ τα αγόρια με την ανεξαρτητοποίησή τους από τους γονείς (Abel κ.ά., 1983: 8-11).

4. Η ίδια κριτικός αποδίδει τη διάκριση της παιδικής από την εφηβική λογοτεχνία στο γεγονός ότι στην παιδική λογοτεχνία η ηλικιακή ανάπτυξη εκφράζεται μέσα από τη διαδικασία ανακάλυψης από τους χαρακτήρες του εαυτού τους, ενώ στην εφηβική λογοτεχνία μέσα από τη συνειδητοποίηση των ορίων της δύναμής τους.

5. Τη βαρύτητα που δίνεται στην τιμωρία επισημαίνει και η Tatar, Maria (Tatar, 1992: 34).

6. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται, ο θάνατος αποτελούσε ένα «θέμα ακατάλληλο για παιδιά» (Guth, 1976: 531).

7. Βλ. σχετικές παρατηρήσεις για τις νέες τάσεις που αναπτύχθηκαν στην παιδική λογοτεχνία μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970 στη μελέτη του Χρ. Φράγκου, «Ο ψυχικός κόσμος του παιδιού και το παιδικό βιβλίο» (Φράγκος, 1984: 48-53).

8. Μολονότι για το θέμα του θανάτου κυκλοφόρησαν μελέτες και πριν το 1960, όπως για παράδειγμα του Grollman, E. A. (ed.) (1967), το έργο της Elisabeth Kübler-Ross (Kübler-Ross, 1969) ουσιαστικά προήγαγε τη μελέτη της θεματικής του θανάτου. Ακολούθησαν βέβαια και πολλά άλλα παρόμοια βιβλία, όπως των Stein, Bonnet Sara (1974), Bernstein, Joanne & Gullo, Stephen J. (1977), LeShan, Eda J. (1976), Learning Rofes, Eric E. (1985), και Segerberg, Osborn Jr. (1976).

9. Για την έρευνα στην βιβλιοθεραπεία προτείνουμε τις μελέτες των Pardeck, J. (1995), Jones, E. H. (2001), Sridhar, D., & Vaughn, S. (2000) και Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, Λ. & Ανδρουτσοπούλου, Α. (1998).
10. Ο Owen ερευνά την εκδήλωση του φόβου του θανάτου, πριν από την εφηβεία, σε παιδιά ηλικίας οκτώ και εννέα ετών (Owen, 1998), ενώ ο φόβος του πολέμου σε παιδιά από διαφορετικές κοινωνίες ερευνάται από τους Tarifa, F. και Kloeppel, M. (1996).
11. Την ανάγκη των παιδιών να κατανοήσουν από πολύ νωρίς φαινόμενα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το θάνατο υπογραμμίζει ο Maurer, Adah (Maurer, 1996: 36).

II. Ο θάνατος στη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία

Στην ελληνική πραγματικότητα η πρώτη εμφάνιση της θεματικής του θανάτου σε παιδικά λογοτεχνικά βιβλία γίνεται κυρίως σε ιστορικά μυθιστορήματα της Π. Δέλτα και άλλων γυναικών συγγραφέων των πρώτων δεκαετιών του 20ου αι., όπως της Ι. Δραγούμη και της Α. Παπαδοπούλου, που είναι κυρίως εμπνευσμένα από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τους Βαλκανικούς πολέμους και τη Μικρασιατική καταστροφή. Επίσης, στη μεταπολεμική περίοδο (1945-1958) η θεματική του θανάτου εμφανίζεται σε βιβλία που είναι επίσης εμπνευσμένα από τις εμπόλεμες περιόδους, όπως την περίοδο του Αλβανικού πολέμου, της Κατοχής ή του Κυπριακού αγώνα. Αλλά και αργότερα στις δεκαετίες άνθησης του παιδικού βιβλίου στην Ελλάδα, δηλ. στις δεκαετίες του 1960 και 1970, θέματα άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένα με εμπειρίες θανάτου, απαντούν σε αρκετά αφηγήματα με ιστορικό και κοινωνικό περιεχόμενο, τα οποία απαλλαγμένα από τον διδακτισμό προηγούμενων περιόδων παρουσιάζουν μια διευρυμένη θεματολογία: κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα της πρόσφατης ιστορίας, σύγχρονα παγκόσμια προβλήματα, όπως τεχνολογία, φυσικό περιβάλλον, μοναξιά, διαζύγιο κ.ά.

Μελετώντας τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνική παραγωγή της δεκαετίας 1985-1995 που απευθύνεται σε παιδιά ή εφήβους, μπορούμε να επιχειρήσουμε μια ενδεικτική κατηγοριοποίηση κι ευρύτερη παρουσίαση των εκδοχών του θέματος του θανάτου, το οποίο σε αρκετές περιπτώσεις αποτελεί κυρίαρχο θέμα ή ένα από τα βασικά θέματα της αφήγησης. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν η ποικιλομορφία των ατόμων που πεθαίνουν, καθώς και των τρόπων ή των αιτιών του θανάτου, η στάση των παιδιών-ηρώων απέναντι στον θάνατο, η αναγνωστική ανταπόκριση σε αφηγήματα όπου κυριαρχεί το θέμα του θανάτου, αλλά και η σχέση που μπορεί να έχει η θεματική του θανάτου με συγκεκριμένα είδη της παιδικής λογοτεχνίας.

Καταρχήν, η παρουσία του θέματος του θανάτου γίνεται αισθητή σε αρκετά παιδικά βιβλία στα οποία η έμπνευση των δημιουργών αντλείται από την αρχαία ελληνική μυθολογία και γενικότερα την ιστορία της ελληνικής αρχαιότητας. Όπως είναι γνωστό, πολλοί Έλληνες δημιουργοί παιδικής λογοτεχνίας προβάλλουν σε μυθολογικές διασκευές ή αξιοποιούν δεδομένα της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας στα κείμενά τους. Και συνήθως την προτίμηση των περισσότερων από αυτούς φαίνεται πως συγκεντρώνουν οι ηρωικοί μύθοι (Ζερβού, 1996: 385) και αρκετά λιγότερο οι τραγικοί μύθοι (Μουλά, 2005: 4).

Όπως και να έχει, σε αρκετά τέτοια βιβλία, που είναι εμπνευσμένα από την αρχαία ελληνική μυθολογία, απαντά ως βασικό θέμα ο θάνατος μυθικών ηρώων, όπως για παράδειγμα της Έλλης στο βιβλίο *Αργοναύτες* (19923) του Μ. Στεφανίδη, όπου διασκευάζεται ο μύθος του Φριξου και της Έλλης και περιγράφεται η εξόντωση της τελευταίας, ενώ γίνεται αναφορά και στο χαμό της μητέρας τους, που συνεπάγεται την ταλαιπωρία των δύο νέων από τη μητριά τους.

Σε διασκευές αρχαιοελληνικών μύθων, που παρουσιάζουν έντονη δραματική πλοκή, ανάλογη με αυτή των παραμυθιών κι έχουν συνήθως μεγάλη απήχηση στο παιδικό αναγνωστικό κοινό, η θεματική του θανάτου τις περισσότερες φορές συνδέεται με ήρωες απεχθείς, των οποίων η εγκληματική δράση καταδικάζεται και τιμωρείται, οπότε ο θάνατος επέρχεται ως απονομή της θείας δίκης. Έτσι, ως καταδικαστέα προβάλλεται η θανάτωση για λόγους εκδίκησης του Έκτορα από τον Αχιλλέα στο βιβλίο *Γιε μου Έκτορα* (1986) του Σπ. Δερμέναγα ή των αθώων παιδιών από την ανελέητη παιδοκτόνο Μήδεια στο βιβλίο *Αργοναύτες* (19923) του Μ. Στεφανίδη. Επίσης, συχνά αναπτύσσεται θεματικά ο επιθυμητός θάνατος μυθικών τεράτων ιδιαίτερα επιζήμιων και καταστροφικών, όπως του Μινώταυρου στο βιβλίο του Γ. Τσουκαλά, *Θησέας και Μινώταυρος* (1995), ή του καλυδώνιου κήπου στο βιβλίο του Π. Βλασάκη, *Ο μύθος του Μελέαγρου και της Αταλάντης* (1993).

Ο θάνατος στα περισσότερα βιβλία της σύγχρονης ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας φαίνεται πως εξακολουθεί να συνδέεται με τον πόλεμο και το πνεύμα αυτοθυσίας νεαρών ηρώων ή ακόμη και παιδιών, που δε διατάζουν να ορθώσουν το ανάστημά τους και να αγωνιστούν για τα ίδια τους. Έτσι, πολεμικά γεγονότα της πρόσφατης νεοελληνικής ιστορίας (Α΄ και Β΄ παγκόσμιος πόλεμος, Κατοχή) αλλά και της παλαιότερης (Επανάσταση του 1821, Μακεδονικός αγώνας) αποτελούν πηγή έμπνευσης για πολλούς συγγραφείς και τροφοδοτούν την παιδική και εφηβική λογοτεχνία με ιδιαίτερους χωροχρόνους αγωνιστικής δράσης των νέων. Τέτοια παραδείγματα ηρωικών μυθιστορημάτων, που ασφαλώς έχουν ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα αλλά συνάμα ανταποκρίνονται στη φλόγα και αγνότητα της νεανικής ορμής, αποτελούν τα ακόλουθα βιβλία: Στα *Μυστικά του Βάλτου* (198722) της Π. Δέλτα, *Εκείνοι τότε...* (1988) της Σ. Ροδοπούλου, *Ιερός Λόχος* (19893) της Β. Σολωμού-Ξανθάκη, *Καβάλα σε δυο φεγγάρια* (19948) της Στ. Βογιατζόγλου, *Κολοκοτρώνης- η αδούλωτη γενιά* (1985) του Π. Γιαννακάκη, *Το ματωμένο καλοκαίρι* (19952) του Γ. Παπαστάμου, *Μεσολόγγι, η πολιτεία του νερού* (1989) της Ελ. Χωρεάνθη, *Ναυτικά διηγήματα* (1988) και *Ο μικρός θαλασσομάχος και άλλα διηγήματα* (1986) του Σπ. Παναγιωτόπουλου, *Όταν ο ήλιος* (1987) της Ζωρζ Σαρρή κ.ά.

Στα λογοτεχνικά αυτά κείμενα πρωταγωνιστούν γενναίοι νέοι που ωριμάζουν πρόωρα, καθώς καλούνται να αναλάβουν δράση υπεράσπισης καθολικών και διαχρονικών αξιών, όπως είναι η πατρίδα, η οικογένεια, η φιλία, η αγάπη και να πάρουν αποφάσεις που έχουν αντίκτυπο και στις ζωές των άλλων, ανακαλύπτοντας συχνά αποθέματα δύναμης που αγνοούσαν ότι διέθεταν και υπερβαίνοντας έτσι τα όρια της αναμενόμενης για την ηλικία τους συμπεριφοράς. Και είναι φυσικό να λειτουργούν ως αξιόλογα πρότυπα των νεαρών αναγνωστών, στον αντίποδα των ευρύτατα διαδεδομένων ρηχών σύγχρονων προτύπων, που προάγονται από τα μέσα πληροφόρησης. Συχνά μάλιστα τα κείμενα αυτά έχουν τη μορφή μαρτυρίας ή περιλαμβάνουν μαρτυρίες από αυτόπτες μάρτυρες, προκειμένου οι σύγχρονοι νεαροί αναγνώστες, που δεν έχουν εμπειρίες πολέμου, να κατανοήσουν και να συναισθανθούν τη βαρβαρότητα και τη φρίκη του πολέμου, που αναπόφευκτα συνεπάγεται και την απαξίωση της ανθρώπινης ζωής.

Την αδυναμία από την πλευρά των παιδιών κατανόησης και αποδοχής του οριστικού και αμετάκλητου χαρακτήρα που έχει ένα τετελεσμένο γεγονός του θανάτου ερμηνεύει ως ένα βαθμό και η προσπάθεια

εξορκισμού του μοιραίου θανάτου με την προβολή της δυνατότητας άρνησής του σε ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα που απευθύνονται κυρίως σε μικρά παιδιά ή ακόμη και σε παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας. Ο αγώνας, εξάλλου, του ανθρώπου για την άρνηση του θανάτου του είναι γνωστός από πολύ παλιά. Γί' αυτό και τέτοιες απόπειρες αμφισβήτησης του μη αναστρέψιμου χαρακτήρα του θανάτου γίνονται άμεσα ή έμμεσα αντιληπτές σε αρκετά κείμενα της παιδικής λογοτεχνίας. Ενδεικτικό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η θεματοποίηση του εγχειρήματος του μυθικού Ορφέα να φέρει την Ευρυδίκη πίσω από τον Άδη στο βιβλίο του Π. Βαλασάκη, Μικρές ιστορίες από τη Μυθολογία (1991) ή του ταξιδιού του Διόνυσου και του Ξανθία στο Άδη με σκοπό να φέρουν πίσω ένα μεγάλο ποιητή στη θεατρική διασκευή της Σ. Ζαραμπούκα Αριστοφάνη: Βάτραχοι (199411). Η ανθρώπινη και πολύ περισσότερο νεανική ανάγκη αντίστασης στο θάνατο αλλά κι ελπίδας για τη μεταθανάτια ζωή προβάλλεται επίσης και από το βιβλίο των Ελ. & Δημ. Καλοκύρη Βασίλειος Διγενής Ακρίτας (1993), όπου περιγράφεται η σθεναρή πάλη του ήρωα με τον Χάροντα στα μαρμαρένια αλώνια, καθώς και από βιβλία που είναι εμπνευσμένα από τη ζωή, το μαρτύριο και την ανάσταση του Ιησού Χριστού, όπως είναι τα ακόλουθα: Η Ανάσταση του Χριστού (1995) του Γ. Σμυρνιωτάκη και Ο Νικητής της Καλ. Σφαέλλου (1995). Τη σύνδεση προσώπων της τρίτης ηλικίας με τον θάνατο συναντούμε πιο συχνά στα βιβλία της παιδικής και γενικότερα της νεανικής λογοτεχνίας, προφανώς για λόγους εξοικείωσης και συμφιλίωσης του αναγνωστικού κοινού με γεγονότα θανάτων που φυσιολογικά αναμένονται κι εμφανίζονται κατά κανόνα με μεγαλύτερη συχνότητα. Συνήθως, μάλιστα, προβάλλεται ο ήρεμος και φυσιολογικός θάνατος αρκετά ηλικιωμένων ατόμων, που έχουν μια καταξιωμένη ή ολοκληρωμένη πορεία στη ζωή και φεύγουν από τη ζωή έχοντας συναισθηματική πληρότητα, χωρίς εκκρεμότητες ή ευθύνες που σχετίζονται με την ανατροφή των παιδιών. Είναι γνωστή, εξάλλου, η τρυφερή φιλική σχέση που συχνά αναπτύσσεται ανάμεσα σε παιδιά και άτομα της τρίτης ηλικίας, συγγενικά ή μη συγγενικά. Γί' αυτό και τέτοια αναγνώσματα μπορούν να βοηθήσουν ουσιαστικά και αποτελεσματικά στην αντιμετώπιση της απώλειας μιας τέτοιας πολύτιμης φίλιας. Ο θάνατος αγαπημένων προσώπων της τρίτης ηλικίας προβάλλεται, για παράδειγμα, στα βιβλία Γιούσουρι στην τσέπη (1994) της Λ. Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, Ένα γεμάτο μέλια χεράκι (199310) της Β. Μάστορη, Μια μικρή καλοκαιρινή ιστορία (19958) της Ε. Φακίνου κ.ά.

Περισσότερο οδυνηρός και ασφαλώς ανεμνήνευτος, ο θάνατος του ενός από τους δύο γονείς αποτελεί επίσης θέμα της παιδικής κι εφηβικής λογοτεχνίας. Στην ανάγκη των παιδιών να αποδεχτούν το τραγικό για την περαιτέρω ζωή τους γεγονός θανάτου του πατέρα ή της μητέρας, και να προχωρήσουν στη ζωή τους με σθένος και ηρωισμό ανταποκρίνονται αρκετά παιδικά βιβλία, στα οποία κυριαρχεί ως θέμα ο θάνατος της μητέρας ή του πατέρα και ο αντίκτυπός του στη ζωή των παιδιών. Συχνά μάλιστα ένας τέτοιος θάνατος είναι αιφνίδιος, όπως ο θάνατος του πατέρα στο μυθιστόρημα Αξέχαστα χρόνια (1994) της Λ. Πεταλά-Παπαδοπούλου.

Τα παιδιά που βιώνουν μια τέτοια απώλεια καλούνται συχνά να αφήσουν πίσω τους την εποχή της ξενοιασίας και της ανεμελιάς και να οδηγηθούν νωρίτερα και ίσως απότομα στην ωρίμανση. Η αποδοχή του θανάτου ενός από τους δύο γονείς, που στα μάτια του παιδιού συνιστά τον υπέρτατο φορέα εξουσίας, στην ουσία επιτρέπει συχνά τη συνειδητοποίηση της δικής του θνησιμότητας. Κι ενώ στην παιδική λογοτεχνία ο θάνατος του γονέα αντιπροσωπεύει απλώς τον αποχωρισμό του παιδιού από τους γονείς του, στην εφηβική λογοτεχνία το ίδιο γεγονός συμβάλλει στη συνειδητοποίηση από την πλευρά του εφήβου της προσωπικής του θνησιμότητας κι επομένως συμβάλλει σημαντικά στην ενηλικίωσή του (Coats, 1999: 116-120). Αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι, κατά τον Heidegger (Heidegger, 1962: 304-307), η υπαρξιακή αυτογνωσία επιτυγχάνεται μόνο μέσα από εμπειρίες απώλειας και συνειδητοποίησης των ορίων της ανθρώπινης ύπαρξης.

Τη διαδικασία αυτή της πρόωρης ενηλικίωσης θεματοποιεί στο μυθιστόρημά του Οι δυο τους και άλλοι δυο (1994) ο Μ. Κοντολέων αλλά και η Μ. Θειοπούλου στην παιδική ιστορία Το δώρο του Αϊ Βασίλη (1991). Αρκετά επίσης είναι και τα παιδικά αφηγήματα με κύριο θέμα την πρόωρη εργασία ή τον κοινωνικό αποκλεισμό ορφανών παιδιών, όπως είναι τα ακόλουθα: Ζητείται μικρός (1982) της Λότης Πέτροβιτς Ανδρουτσοπούλου, Οι δρόμοι της Άνοιξης (1985) του Δημ. Μανθόπουλου, Ο μικρός βιοπαλαιστής (1988) του Βασίλη Πάσχου, Ένα παιδί κατακτά τη νίκη (1985) της Γιολάντας Πατεράκη, Το παραράδιασμα (1989) της Ζωρζ Σαρή, Ο μικρός δραπέτης (1991) του Χάρη Σακελλαρίου κ.ά.

Σε πολλά από τα βιβλία αυτά το κεντρικό γεγονός της υπόθεσης δεν είναι το γεγονός θανάτου αυτό καθαυτό αλλά οι επιπτώσεις του στη ζωή των μικρών ηρώων, καθώς οι περισσότεροι συγγραφείς εστιάζουν στον τρόπο αντιμετώπισης της απώλειας και υπερνίκησης της οδύνης που συνεπάγεται η απώλεια αυτή. Περιγράφοντας το δομικό σχήμα της πλοκής σε παιδικά εικονογραφημένα βιβλία με παρόμοια θεματική, η Αγγελική Γιαννικοπούλου παρατηρεί πως «η κλιμάκωση της έντασης που κορυφώνεται με το σπαραγμό της απώλειας βρίσκει το χώρο να βαδίσει προς την κατάλυση της, καθώς η νέα πραγματικότητα εγκαθίσταται και η διαταραγμένη ισορροπία αποκαθίσταται. Το δομικό σχήμα της πλοκής ξεκινά από μια θέση ισορροπίας, κορυφώνεται με μια δραματική ένταση οδύνης και τελειώνει με την αποκλιμάκωση που επιφέρει η νέα κατάσταση και η υπέρβαση του βιωμένου πόνου».

Ιδιαίτερα ο θάνατος και η απώλεια της μητέρας, όπως και οι δυσκολίες συνέχισης της ζωής μετά από το σπαρακτικό αυτό γεγονός, κι επιπρόσθετα η σκληρή ανάγκη αντιμετώπισης της μητριαίας θεματοποιούνται σε διάφορα παιδικά αναγνώσματα, από τα οποία αναφέρουμε ενδεικτικά τα εξής: Πατρών τριάντα τέσσερα (1993) της Στ. Κόρτη-Κόντη, «Το αγόρι και ο βασιλικός» από το βιβλίο Η τριλογία του δίφραγκου (19906) της Ειρ. Μάρρα κ.ά. Σε αρκετές περιπτώσεις ο ρόλος της αναπόλησης ευτυχισμένων στιγμών με τα αγαπημένα πρόσωπα που χάθηκαν ή ακόμη και ο ρόλος της προσευχής προτείνονται σε ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα ως τακτικές για την αντιμετώπιση του πόνου που προκαλεί ο άδικος και συχνά απρόσμενος χαμός των προσώπων αυτών, όπως συμβαίνει στα παρακάτω: Να ξανακούσω το γέλιο της (1990) της Ε. Λαμπρινοπούλου και Μια μικρή καλοκαιρινή ιστορία (19958) της Ε. Φακίνου.

Η άμβλυση των οδυνηρών και καταθλιπτικών συναισθημάτων, που συνεπάγεται το γεγονός του θανάτου, ιδιαίτερα όταν απαντά σε νεαρή ηλικία, επιδιώκεται κυρίως με αισιόδοξες παραμυθικές ιστορίες, όπως «Το βασιλόπουλο που χαμογελούσε», το οποίο περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Π. Νιρβάνα Η βοσκοπούλα με τα μαργαριτάρια (1992) και πραγματεύεται την ιστορία ενός χλομού βασιλόπουλου που, ενώ ήξερε ότι σύντομα θα πέθαινε, συνέχιζε να χαμογελά. Άλλη μια φαντασιακή περιπετειώδης ιστορία που συνδέει τον θάνατο με τη συγκινησιακή φόρτιση που προκαλεί η ευτυχία είναι και η ιστορία του χιονάνθρωπου Τουρτούρι, που ταξιδεύει μέχρι το Βόρειο Πόλο προκειμένου να μη λιώσει ποτέ, όμως τελικά λιώνει από δάκρυα ευτυχίας στη θεατρική διασκευή του Ε. Τριβιζά Το μεγάλο ταξίδι του Τουρτούρι (1995).

Την ανάγκη παρουσίασης στα παιδιά-αναγνώστες του θανάτου ως φυσικού και αναπόσπαστου μέρους της ζωής εξυπηρετούν και διάφορες αλληγορικές - παραμυθικές ιστορίες, στις οποίες ο αφηγηματικός λόγος

εμπειρέχει συνήθως μεταφορικές περιγραφές του θανάτου. Μια τέτοια ιστορία είναι, για παράδειγμα, οι Τέσσερις εποχές στη μικρή μου ζωή (1990) της Φρ. Χατόγλου, όπου ένα λουλούδι που γεννιέται την πρώτη μέρα της άνοιξης περιγράφει τη σύντομη ζωή του, επισημαινώντας τις φυσικές ομορφίες σε κάθε μια από τις τέσσερις εποχές του χρόνου, αλλά και υπογραμμίζοντας τον θάνατο της φύσης κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Αγγελική Γιαννικοπούλου (Γιαννικοπούλου, 2005), σε παρόμοιες ιστορίες που προορίζονται κυρίως για παιδιά μικρότερων ηλικιών η μετωνυμική παρουσίαση του θανάτου ως φυσιολογικού μαρρασμού της χλωρίδας, η οποία αναγεννιέται στη συνέχεια κατά την άνοιξη, συμβάλλει στην αποκλιμάκωση της οδυνηρής εμπειρίας του θανάτου. Επίσης, την εξοικείωση των μικρών παιδιών με το γεγονός του θανάτου φαίνεται πως εξυπηρετεί και η εξιστόρηση του θανάτου αγαπημένων κατοικίδιων ζώων ή της βίωσης επώδυνων εμπειριών θανάτου από ανθρωπόμορφα ζώα που πρωταγωνιστούν.

Η δυσκολία απάντησης στο ερώτημα των παιδιών για το αναπόφευκτο γεγονός του θανάτου εντείνεται ακόμη περισσότερο στη σύγχρονη πραγματικότητα των τρομοκρατικών επιθέσεων και των ανιάτων ασθενειών, των αλληπάλληλων ατυχημάτων και των απροσδόκητων φυσικών καταστροφών, στην οποία οι πολλαπλοί άδικοι θάνατοι παιδιών αποτελούν πλέον καθημερινότητα. Στην κατανόηση του θανάτου από την πλευρά των παιδιών και στη συμπιλώση του παιδικού αναγνωστικού κοινού με το πρόωρο και απροσδόκητο γεγονός του θανάτου παιδιών φαίνεται πως συμβάλλουν λογοτεχνικά αναγνώσματα στα οποία θεματοποιείται ο θάνατος παιδιών και εφήβων. Τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί και το μυθιστόρημα της Α. Δημάκη Η Πρεμιέρα (1992), στο οποίο περιγράφονται οι τελευταίες στιγμές της ζωής της άρρωστης, καθηλωμένης στο κρεβάτι έφηβης ηρωίδας, στιγμές που διανθίζονται από την ευχάριστη γνωριμία της με μια πληγωμένη αλεπού και από φανταστικές αναπλάσεις των ονείρων της.

Σχέση με τη θεματική του θανάτου σε νεαρή ηλικία έχει φυσικά και το ευρύτατα διαδεδομένο θέμα της παγίδευσης νέων ανθρώπων από την εξάπλωση κι επιβολή των ναρκωτικών, με συνέπεια την αντιμετώπιση από την πλευρά τους μιας σταθερής απειλής θανάτου και συχνά της παράλογης απώλειας αγαπημένων τους φίλων. Αντιπροσωπευτικά δείγματα της νεοελληνικής εφηβικής λογοτεχνίας, που μέσα από μια γραφή ρεαλιστική καταγγέλλουν τον άδικο κι ανελέητο λευκό θάνατο προειδοποιώντας για πρόωρα θανατικά, αποτελούν και τα βιβλία Στο τιμμεντένιο δάσος (1985) της Λότης Πέτροβιτς – Ανδρουτσόπουλου, Σ.Ο.Σ. Κίνδυνος (1985) της Νίτσας Τζώρτζογλου και Το ταξίδι που σκοτώνει (1989) του Μ. Κοντολέων.

Τέλος, η αρκετά διαδεδομένη στη λογοτεχνία σύνδεση του θέματος του θανάτου με το θέμα του έρωτα, συχνά με σεξουαλικές υποδηλώσεις, δεν απουσιάζει και από την εφηβική λογοτεχνία. Για παράδειγμα, στα αφηγήματα του Μ. Κοντολέων, «Αφρικάνικο βιολί» (1992) και «Αίμα για αργότερα» (1992) καταγράφονται μέσα από έναν λόγο μεταφορικό εμπειρίες υποδοχής του θανάτου ως ενός απροσδόκητου, ελκυστικού και συνάμα τρομακτικού επισκέπτη, που προβαίνει σε ερωτικά καλέσματα, μεταμορφώνει και τραυματίζει τις ψυχές των εφήβων ηρώων. Πιο συγκεκριμένα, στο «Αφρικάνικο βιολί», η απαγορευμένη αγάπη ενός μαύρου νέου για τη λευκή δίδυμη αδελφή του τον ωθεί στην αυτοπυρπόληση, όταν ένας όμορφος ταχυδρόμος σαγηνεύει και παίρνει μαζί του την αδελφή του, ενώ στο «Αίμα για αργότερα» μια παρέα αγοριών που μπαίνουν στην θάλασσα έρχονται αντιμέτωπα έναν παράξενο γοητευτικό επισκέπτη, που τα περιμένει ντυμένους στα μαύρα και στη συνέχεια τα αγκαλιάζει φιλήδονα.

Όπως συνάγεται και από τα παραπάνω, γεγονότα ρεαλιστικού ή αλληγορικού, φυσιολογικού, ηρωικού ή βίαιου, αναμενόμενου ή απροσδόκητου, συνήθως πρόωρου και αναμφίβολα ανεπιθύμητου θανάτου παιδιών ή εφήβων και ενηλίκων καταγράφονται ως κύρια θέματα σε αρκετά δείγματα της σύγχρονης νεοελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής με αποδέκτες παιδιά ή εφήβους αναγνώστες. Ο θάνατος με τη μορφή της αυτοκτονίας δικαιολογημένα σπάνια θεματοποιείται σε λογοτεχνικά κείμενα που απευθύνονται σε παιδιά ή εφήβους, γεγονός που ερμηνεύεται εύκολα από την ανάγκη αποστασιοποίησης των νεαρών αναγνωστών από τέτοιες κατακρίτες και ατελέσφορες πρακτικές, ιδιαίτερα σε κοινωνίες με υψηλά ποσοστά αυτοκτονιών των εφήβων.

Η θεματική του θανάτου στα λογοτεχνικά κείμενα που απευθύνονται σε παιδιά εξυπηρετεί πρωτίστως τη συμπιλώση με την αδήριτη πραγματικότητα του θανάτου, βοηθά στην αντιμετώπιση εμπειριών απώλειας και στην κατανόηση της αναπόφευκτης παρουσίας του θανάτου στην ζωή. Από την άλλη πλευρά, στην εφηβική λογοτεχνία η καλλιέργεια της θεματικής του θανάτου, συχνά με τη μορφή της σταθερής απειλής ή με προεκτάσεις ερωτικές οδηγεί μέσα από τη συνειδητοποίηση της προσωπικής θνησιμότητας στην ωρίμανση και στην ενηλικίωση και κατ'επέκταση στην αντίσταση κατά του θανάτου και στην αναζήτηση αντιδότη. Η προβληματική, ωστόσο, του θανάτου παραμένει ανοιχτή και οπωσδήποτε αναγκαία, ακόμη και για τα παιδιά ή τους εφήβους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α)Ελληνόγλωσση

- Αναγνωστόπουλος, Β. Δ. (1994), 'Πορεία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας', Διαβάζω, αρ. 346 (αφιέρωμα: Θεωρία & Κριτική της Παιδικής Λογοτεχνίας), σσ. 54-59.
- Γιαννικοπούλου, Α. Α. (2005), 'Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στο εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο', Σύγχρονο Νηπιαγωγείο, τ. 48: σσ. 76-83.
- Δελώνης, Αντ. (1986), Ελληνική παιδική λογοτεχνία, 1835-1985: από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα, Αθήνα, εκδ. Ηράκλειτος, σσ. 118-121.
- Ζερβού, Α. (1996), 'Βιβλία παιδιών, μύθοι και κώδικες ενηλίκων' στο Από το παραμύθι στα κόμικς, επιμ. Αυδίκος, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας.
- Μαλαφάντης, Κωνσταντίνος (2001), Θέματα παιδικής λογοτεχνίας, Αθήνα, εκδ. Πορεία.
- Μπάρτζης, Γ. (2002), Παιδική λογοτεχνία και θάνατος, Διαδρομές, τ. 7: σσ. 168-176.
- Μουλά, Ε. (2005), 'Διαβαίνοντας τα σύνορα: Από τη λογοτεχνία των ενηλίκων στη λογοτεχνία για παιδιά και η θέση της αρχαίας τραγωδίας στο σύμπαν της παιδικής λογοτεχνίας', Κείμενα, τ. 3 (Δεκέμβριος 2005): σσ. 1-16.
- Ρηγάτος, Γ. (1987), Αρρώστιας και Θάνατος Παιδιών στη Νεοελληνική Λογοτεχνία 1821-1922, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί.
- Φράγκος, Χρ. (1984), 'Ο ψυχικός κόσμος του παιδιού και το παιδικό βιβλίο', Διαβάζω, αρ. 94 (αφιέρωμα στο παιδικό βιβλίο): σσ. 48-53.

Β) Ξενόγλωσση

- Abel, Elizabeth, Marianne Hirsch, and Elizabeth Langland (1983), *The Voyage In: Fictions of Female Development*. Hanover: UP of New England.
- Avery Gillian & Reynolds, Kimberly (2000), *Representations of childhood death*, New York, St Martin's Press.
- Bernstein, Joanne & Gullo, Stephen J. (1977), *When People Die*, New York, Dutton.
- Bronfen, Elizabeth, & Webster Goodwin, Sarah (1993), 'Introduction' στο Bronfen Elizabeth, & Webster Goodwin Sarah (eds), *Death and Representation*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Buckley, Jerome (1974), *Season of Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding*, Cambridge, Harvard UP.
- Butler, Francelia (1984), 'Death in Children's Literature' στο *Reflections on Literature for Children*, Francelia Butler & Richard Rotert (eds), Hamden, CT, Library Professional Publications, pp. 72-90.
- Coats, Karen (1999), 'Lacan with Runt Pigs', *Children's Literature* 27: pp. 105-128.
- Dollimore, Jonathan (1998), *Death, Desire and Loss in Western Culture*, New York, Routledge.
- Garrett, Stewart (1993), 'A Valediction for Bidding Mourning: Death and the Narratee in Bronte's *Villette*', στο Bronfen Elizabeth, & Webster Goodwin Sarah (eds), *Death and Representation*, ό.π.
- Gibson, Lois Rauch & Laura M. Zaidman (1991), 'Death in Children's Literature: Taboo or Not Taboo?', *Children's Literature Association Quarterly* 16: pp. 232-234.
- Grollman, E. A. (ed.) (1967), *Explaining death to children*, Boston, Beacon Press.
- Guth, D. L. (1976), *Letters of E. B. White*, New York, Harper & Row.
- Heidegger, Martin (1962), *Being and Time*, trans. John Macquarrie & Edward Robinson, New York, Harper and Row.
- Hourihan, M. (1997), 'Deconstructing the hero: Literary theory and children's literature', New York, Routledge.
- Jones, E. H. (2001), 'Bibliotherapy of Bereaved Children', London, J. Kingley.
- Kübler-Ross, Elisabeth (1969), *On Death and Dying*, New York, Macmillan / (1997), New York, Touchstone.
- Langer, Lawrence (1978), *The Age of Atrocity: Death in Modern Literature*, Boston, Beacon Press.
- LeShan, Eda J. (1976), *Learning to Say Good-by: When a Parent Dies*, New York, Macmillan / Λεσάν, Ε. (1998), Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται. Το ψυχικό τραύμα του παιδιού και η διαδικασία επούλωσης του, μτφ. Ε. Νάντσου, Αθήνα, Θυμάρη.
- Levine, S. (1999), 'Children's cognitive capacities: The foundation for creative healing', *Journal of Poetry Therapy* 12: pp. 135-153.
- Maurer, Adah (1996), 'Maturation of Concepts of Death', *British Journal of Medicine and Psychology* 39: pp. 35-41.
- Owen, R R. (1998), 'Fears of Hispanic and Anglo children: Real-world fears in the 1990s', *Hispanic Journal of Behavioral Sciences* 20, pp. 483-491.
- Pardeck, J. (1995), 'Bibliotherapy: An innovative approach for helping children', *Early Child Development and Care* 110: pp. 83-88.
- Rofes, Eric E. (1985), *The Kids' Book about Death and Dying & The Unit at Fayerweather Street School*, Boston, Little Brown.
- Seeger, Osborn Jr. (1976), *Living with Death*, New York, Dutton.
- Sridhar, D., & Vaughn, S. (2000), 'Bibliotherapy for all: Enhancing reading comprehension, self-concept, and behavior', *Teaching Exceptional Children* 33 (2): pp. 74-82.
- Stein, Bonnett Sara (1974), *About Dying*, New York, Walker.
- Tarifa, F., & Kloep, M. (1996), 'War versus ghosts: Children's fears in different societies', *Childhood* 3: pp. 67-76.
- Tatar, Maria (1992), *Off with Their Heads!: fairy tales and the culture of childhood*, Princeton N.J., Princeton University Press.
- Trites Seelinger, Roberta (2001), 'The Harry Potter novels as a test case for adolescent literature', *Style*, Fall 2001.
- Wheeler, Michael (1990), *Death and the Future Life in Victorian Literature and Theology*, Cambridge, Cambridge University Press.